

MACIEJ ZACHARA MIC

ROZWÓJ OBRZĘDU BIERZMOWANIA
I JEGO ZWIĄZEK Z LITURGIĄ CHRZCIELNĄ
W RYCIE RZYMSKIM OD VIII DO X WIEKU
NA PODSTAWIE ŹRÓDEŁ LITURGICZNYCH*

Liturgiczne źródła rzymskie do VIII wieku, czyli *Sakramentarz gelazjański*¹, *Sakramentarz gregoriański* „hadriański”² i *Ordo romanus XI*³, zgodnie przedstawiają obrzęd bierzmowania jako ryt bardzo krótki, integralnie złączony z liturgią chrzcielną w ramach Wigilii Paschalnej. Obrzęd ogranicza się do trzech elementów:

- modlitwy epikletycznej *Deus omnipotens* (wersja gelazjańska)⁴ lub *Omnipotens sempiternus Deus* (wersja gregoriańska)⁵ z wyliczeniem siedmiu darów Ducha Świętego;

Dr MACIEJ ZACHARA MIC – WSD Księży Marianów w Lublinie; adres do korespondencji: ul. Bazylianówka 54B, 20-144 Lublin; e-mail: maciej.zachara@wp.pl

* Artykuł jest streszczeniem fragmentu rozprawy doktorskiej: M. Z a c h a r a. *L'ordine dei sacramenti dell'iniziazione cristiana. La storia del loro conferimento nella liturgia romana fino alla fine del XIII secolo*. (Dissertatio ad doctoratum Sacrae Liturgiae assequendum in Pontificio Instituto Liturgico). Lublin 2003 s. 157-177.

¹ *Liber Sacramentorum Romanae Aeclesiae ordinis anni circuli (Cod. Vat. Reg. Lat. 316/Paris Bibl. Nat. 7193. 41/56) (Sacramentarium Gelasianum)*. Ed. L.C. Mohlberg, L. Eizenhöfer, P. Siffirin. (Rerum Ecclesiasticarum Documenta. Series Maior. Fontes IV). Roma 1960 s. 75 nn., 451-452.

² *Le Sacramentaire Grégorien. Ses principales formes d'après les plus anciennes manuscrits*. Ed. J. Deshusses. T. I. (Spicilegium Fruburgense 16). Fribourg 1992³ s. 189 n. 376.

³ *Ordo XI. W: Les Ordines Romani du haut Moyen-Âge. Vol. II: Les Textes (Ordines I-XIII)*. Ed. M. Andrieu. (Spicilegium Sacrum Lovaniense 23). Louvain 1948 s. 446 nn. 100-102.

⁴ Pełny tekst: „*Deus omnipotens, Pater Domini nostri Iesu Christi, qui regenerasti famulos tuos ex aqua et Spiritu Sancto quique dedisti eis remissionem omnium peccatorum: tu, Domine, inmitte in eos Spiritum Sanctum tuum Paraclitum et da eis Spiritum sapientiae et intellectus, Spiritum consilii et fortitudinis, Spiritum scientiae et pietatis; adimple eos Spiritum timoris Dei: in nomine*

- naznaczenia czoła neofity krzyżem z formułą „*Signum Christi in vitam aeternam*”⁶ lub „*In nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti*”⁷;
- znaku pokoju⁸.

Poczynając od końca VIII wieku, wraz z przyjęciem liturgii rzymskiej w państwie Franków, ten prosty obrzęd bierzmowania zaczyna być wzbogacany nowymi elementami i coraz częściej odłączany od pierwotnego kontekstu liturgii chrzcielnej. Niniejszy artykuł stanowi prezentację tego procesu, tak jak dokumentują to zachowane sakramentarze i pontyfikały rzymsko-frankońskie i rzymsko-germańskie do X wieku, z pominięciem tych ksiąg, które zadowolają się zwykłym kopiowaniem wcześniejszego rytuału rzymskiego.

1. SAKRAMENTARZ Z AUTUN

Chronologicznie pierwszym dokumentem, zawierającym obrzęd bierzmowania bardziej rozbudowany i odłączony od liturgii chrzcielnej, jest *Sakramentarz z Autun* (inaczej: *Sakramentarz Philippsa*)⁹, należący do grupy *Frankońskich sakramentarzy gelazjańskich*¹⁰. Sakramentarz powstał ok. 800 r. we wschodniej Francji, być może w Autun¹¹.

Domini nostri Iesu Christi, cum quo vivis et regnas Deus semper cum Spiritu Sancto per omnia saecula saeculorum” (*Liber Sacramentorum Romanae Aeclesiae* ed. Mohlberg s. 75 n. 451).

⁵ Pełny tekst: „*Omnipotens sempiternus Deus qui regenerare dignatus es hos famulos et famulas tuas ex aqua et Spiritu Sancto quique dedisti eis remissionem omnium peccatorum, emitte in eos septiformem Spiritum tuum Sanctum Paraclitum de caelis, Spiritum sapientiae et intellectus, Spiritum consilii et fortitudinis, Spiritum scientiae et pietatis, adimple eos Spiritu timoris Domini et consigna eos signo crucis in vitam propitiatus aeternam*” (*Le Sacramentaire Grégorien I* ed. Deshusses s. 189 n. 376).

⁶ *Liber Sacramentorum Romanae Aeclesiae* ed. Mohlberg s. 75 n. 452.

⁷ *Ordo XI* ed. Andrieu s. 446 n. 101.

⁸ Znak ten istnieje tylko w formie szczątkowej, zapewne na skutek generalizacji praktyki chrztu małych dzieci w tej epoce. Źródła przytaczają formułę *Pax tecum* bezpośrednio po namaszczeniu czoła, bez żadnej dodatkowej rubryki. Zob. *Liber Sacramentorum Romanae Aeclesiae* ed. Mohlberg s. 75. n. 452 i *Ordo XI* ed. Andrieu s. 446 n. 101.

⁹ *Liber Sacramentorum Augustodunensis*. Ed. O. Heiming. (CCL 159B). Turnhout 1984.

¹⁰ Sakramentarze te, których archetyp pochodził z Flavigny, ok. 760/770 r., były syntezą *Sakramentarza gelazjańskiego* i *Sakramentarza gregoriańskiego* typu prezbiteralnego, z dodaniem elementów galijskich i monastycznych. Zob. C. V o g e l. *Medieval Liturgy. An Introduction to the Sources*. Washington, D.C. 1986 s. 70-79; por. J. W. B o g u n i o w s k i. *Rozwój historyczny ksiąg liturgii rzymskiej do Soboru Trydenckiego i ich recepcja w Polsce*. Kraków 2001 s. 75-77.

¹¹ Na temat daty i miejsca powstania księgi zob. *Liber Sacramentorum Augustodunensis* ed. Heiming s. xvii; K. G a m b e r. *Codices liturgici latini antiquiores*. Cz. 2 (= CLLA). (Spicilegii Friburgensis Subsidia I/2). Freiburg 1968² s. 390-391 n. 853; V o g e l. *Medieval Liturgy* s. 71.

Księga przewiduje wprawdzie możliwość udzielenia bierzmowania w ramach Wigilii Paschalnej zaraz po chrzcie, jednak w rytuale Wigilii bierzmowanie jest wspomniane tylko w rozbudowanej rubryce¹². Sam obrzęd znajduje się natomiast w dalszej części sakramentarza, pośród modlitw związanych z obrzędem błogosławienia kościoła.

Rytułał bierzmowania *Sakramentarza z Autun*, zatytułowany *Oratio ad confirmandum populum*, przedstawia się następująco¹³:

- modlitwa epikletyczna *Omnipotens sempiterne Deus*, będąca niezbyt zręczną kombinacją modlitwy gregoriańskiej i gelazjańskiej¹⁴;
- naznaczenie czoła krzyżmem z formułą gelazjańską *Signum Christi in vitam aeternam*;
- formuła znaku pokoju *Pax tecum*;
- formuła *Confirmet te Deus Pater et Filius et Spiritus Sanctus ut habeas vitam aeternam et vivas in saecula saeculorum*;
- wersety psalmiczne *Ecce sic benedicetur homo qui timet Dominum: benedicat tibi Dominus ex Sion. Et videas boha Hierusalem omnibus diebus vitae tuae* (Ps 128, 4-5).

Elementami nowymi są tutaj formuła *Confirmet te* i wersety psalmiczne. Nie ma ich we wcześniejszych źródłach i nie sposób ustalić, czy pochodzą one od redaktora, czy też zostały przejęte z wcześniejszej tradycji. Sposób zredagowania modlitwy epikletycznej, polegający na łączeniu różnych istniejących tradycji, wskazywałby raczej na tę drugą ewentualność.

Fraza *Confirmet te* jest w każdym razie pochodzenia galijskiego, na co wskazuje jej konkluzja: „*ut habeas vitam aeternam et vivas in saecula saeculorum*”. Konkluzja ta, nieznaną w źródłach rzymskich, jest charakterystyczna dla formuł galijskiego rytuału chrzcielnego w *Missale gothicum*¹⁵ i w *Missale gallicanum vetus*¹⁶. Nie można wykluczyć, że redaktor obrzędu

¹² *Liber Sacramentorum Augustodunensis* ed. Heiming s. 70 n. 542a.

¹³ Tamże s. 170 nn. 1466-1469.

¹⁴ Jest to zasadniczo modlitwa typu gregoriańskiego z dołączoną gelazjańską konkluzją bezpośrednio po wyliczeniu darów Ducha Świętego (czyli według modelu gelazjańskiego), co odcina ostatnią frazę „*et consigna eos signo sanctae crucis*” od całości modlitwy.

¹⁵ Fraza „*ut habeas vitam aeternam*” kończy formułę chrztu i formułę umycia nóg. Zob. *Missale gothicum* (*Vat. Reg. lat. 317*). Ed. L.C. Mohlberg. (*Rerum Ecclesiasticarum Documenta. Series Maior. Fontes V*). Roma 1961 s. 67 n. 260. 262. Fraza „*vivas in saecula saeculorum*” kończy formułę namaszczenia krzyżmem. Zob. *Missale gothicum* s. 67 n. 261.

¹⁶ Fraza „*ut habeas vitam aeternam in saecula saeculorum*” kończy formułę chrztu, namaszczenia krzyżmem i, z nieistotnym wariantem, obmycia nóg. Zob. *Missale gallicanum vetus* (*Cod. Vat. Palat. lat. 493*). Ed. L.C. Mohlberg. (*Rerum Ecclesiasticarum Documenta. Series Maior. Fontes III*). Roma 1958 s. 43 n. 174-176.

bierzmowania *Sakramentarza z Autun* traktował formułę „*Confirmet te*” nie jako zwykły dodatek, mający wzbogacić skromny rzymski rytuał, ale za część formuły chrystymacji. W każdym razie w późniejszych rytuałach formuła ta zniknie, gdy galazjańska formuła naznaczenia zostanie zastąpiona przez nową „*Confirmit te*”¹⁷.

Gdy chodzi o wersety psalmiczne, nic nie wskazuje na to, aby pełniły one funkcję konkluzji rytu czy błogosławieństwa. Zdaniem F. Dell’Oro ich pierwotna funkcja to rodzaj życzeń dla nowo bierzmowanych, wzbogaconych darami Ducha Świętego¹⁸.

Osobna kwestia to fakt odłączenia obrzędu bierzmowania od chrztu i usytuowania go pośród modlitw błogosławienia kościoła. Nie można wykluczyć, że jest to załączek pontyfikału lub przynajmniej pontyfikalny libellus, powstały niezależnie i następnie włączony przez redaktorów sakramentarza do kompilowanej księgi. Należałoby więc w tym przypadku mówić nie tyle o oddzieleniu, ile o pozostawieniu bierzmowania oddzielnie od chrztu. Dlaczego redaktorzy sakramentarza nie włączyli obrzędu bierzmowania w paschalny obrzęd chrztu? Bierzmowanie podczas Wigilii Paschalnej, będące normalną praktyką na dotychczasowym terytorium oddziaływania rytu rzymskiego, czyli w środkowej i południowej Italii, gdzie odległości między stolicami biskupimi rzadko przekraczały 15-20 km, stawało się praktyką coraz rzadszą na terytorium frankońskim, gdzie odległości między stolicami biskupimi były nieporównanie większe¹⁹. Możliwość bierzmowania zaraz po chrzcie w ramach Wigilii paschalnej była uwzględniona przez rubrykę i biskup mógł w tym przypadku znaleźć odpowiedni obrzęd w dalszej części księgi.

2. PONTYFIKAŁ Z BEAUVAIS

Pontyfikał z Beauvais, dziś zaginiony, pochodził najpewniej z IX wieku²⁰. A.G. Martimort określił go jako etap pośredni między *Frankońskimi sakra-*

¹⁷ Wyjątkiem jest *Pontyfikał z Cahors*, zawierający obie formuły, o którym w dalszej części artykułu.

¹⁸ F. Dell’Oro. *L’ordo confirmationis romano-franco-germanico. Un contributo alla storia del rito della confermazione dal secolo IX al secolo XIII*. W: *Recherches sur l’ancienne liturgie d’Aoste*. T. IV. Aosta 1972-1973 s. 24-25.

¹⁹ Zob. H. Jedin, K.S. Latourette, J. Martin, *Atlas zur Kirchengeschichte: die christlichen Kirchen in Geschichte und Gegenwart*. Freiburg 1970 tab. 22 i 23.

²⁰ Zob. E.M. Llopert. *Les fórmules de la confirmació en el Pontifical romà*. W: J.M. Pineda i Pons (ed.). *Liturgica 2*. (Scripta et Documenta 10). Montserrat 1958 s. 154.

mentarzami gelazjańskimi a *Pontyfikałem rzymsko-germańskim*²¹. Obrzęd bierzmowania został opublikowany w XVIII wieku przez E. Martène'a²².

Rytuał bierzmowania jest prawie identyczny z wyżej przytoczonym w *Sakramentarzu z Autun*, jednak drobne różnice nie są pozbawione znaczenia. Bierzmowanie odbywa się następująco:

- modlitwa epikletyczna *Omnipotens sempiterna Deus*, będąca kombinacją modlitw typu gregoriańskiego i gelazjańskiego, zredagowana jednak znacznie zręczniejszą niż w *Sakramentarzu z Autun*²³;
- chryzmacja czoła z formułą gelazjańską;
- *Pax tecum*;
- formuła w liczbie mnogiej: „*Confirmet vos Pater*”;
- werseły psalmiczne jak w *Sakramentarzu z Autun*, przy czym w drugim wersecie stosuje się liczbę mnogą: „*Benedicat vos Dominus*” i na końcu dodane jest „*Amen*”.

Użycie liczby mnogiej w formule „*Confirmet*” sprawia, że nie można już jej traktować jako części formuły chryzmacji, jest ona po prostu dodatkiem do rytuału, natomiast zmiana liczby w drugim wersecie psalmicznym przy jednoczesnym dodaniu końcowego „*Amen*” czyni z tekstu biblijnego rodzaj błogosławieństwa końcowego. Można przypuszczać, że zmiana ta nastąpiła w kontekście coraz częstszej autonomicznej celebracji sakramentu bierzmowania.

3. PONTYFIKAŁ Z SENS

Pontyfikał z Sens, datowany na drugą połowę IX wieku, jest księgą dużą, bardzo bogato zdobioną, niewątpliwie przeznaczoną do użytku arcybiskupa metropolity Sens²⁴. Krótki obrzęd bierzmowania jest złączony z chrztem w ramach Wigilii Paschalnej²⁵. Podstawowym źródłem rytuału chrztu jest

²¹ A.G. Martimort. *La documentation liturgique de Dom Edmond Martène*. (Studi e Testi 279). Città del Vaticano 1978 s. 277 n. 440.

²² E. Martène. *De antiquis ecclesiae ritibus*. T. I. Antwerpen 1736² kol. 255 (ordo III).

²³ Końcowa fraza modlitwy: „*adimple eos Spiritu timoris Dei et Domini nostri Iesu Christi, et iube eos consignari signo crucis in vitam propitiatus aeternam*” (Martène. *De antiquis ecclesiae ritibus* I kol. 255).

²⁴ Rękopis *Sankt Petersburg, B.N., ms Q. v. I, n° 35*. Opis liturgiczny księgi w: N.K. Rasmussen, M. Haverals. *Les Pontificaux du haut Moyen-Âge. Genèse du livre de l'évêque*. (Spicilegium Sacrum Lovaniense 49). Leuven 1998 s. 94-132. Na temat pochodzenia i przeznaczenia księgi zob. tamże s. 91-94.

²⁵ Opis obrzędu bierzmowania: Rasmussen, Haverals. *Les Pontificaux* s. 101-102. Obrzęd opublikowany w: Martène. *De antiquis ecclesiae ritibus* I kol. 258 (ordo VIII).

Suplement św. Benedykta z Aniane do papieskiego *Sakramentarza gregoriańskiego*. Po obrzędach chrzcielnych następuje przejęta z *Suplementu* rubryka co do bierzmowania, jeśli jest obecny biskup²⁶. Obecność tej rubryki można wyjaśnić tylko wiernością redaktora wobec używanego źródła, gdyż pontyfikał był przeznaczony do użytku metropolity, a nie prezbiterów. Udzielając chrztu pod nieobecność biskupa, prezbiter nie używał pontyfikału, tylko sakramentarza.

Obrzęd bierzmowania przebiega następująco:

- modlitwa epikletyczna *Omnipotens sempiterna Deus*;
- chryzmacja z formułą „*Confirmo et consigno te signo sanctae crucis in nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti ut habeas vitam aeternam et vivas in saecula saeculorum*”.
- znak pokoju
- modlitwa „*Deus, qui apostolis tuis Sanctum dedisti Spiritum*”²⁷.

W stosunku do wcześniejszych źródeł zmienia się formuła naznaczenia czoła. Znika formuła gelazjańska „*Signum Christi*”, a użyta formuła nowa, powstała prawdopodobnie jako kombinacja trzech elementów: formuły „*Confirmet te*” z *Sakramentarza z Autun*, końcowej frazy gregoriańskiej modlitwy epikletycznej²⁸ i formuły chryzmacji z *Ordo romanus XI*.

Nowością obrzędu bierzmowania *Pontyfikału z Sens* jest także modlitwa „*Deus, qui apostolis tuis*”. Modlitwa nie wydaje się pozostawać w żadnym związku z kwestią autonomicznej lub łącznej z chrztem celebracji bierzmowania. Jak stwierdza Dell’Oro, modlitwa ta w niektórych księgach pełni funkcję dopełnienia formuły naznaczenia czoła (taka też byłaby jej rola w *Pontyfikałe z Sens*), w innych zaś jest dopełnieniem wersetów psalmicznych²⁹. *Pontyfikał z Sens* jest świadectwem podtrzymywania w kościołach katedralnych praktyki bierzmowania w ramach liturgii chrzcielnej podczas Wigilii Paschalnej.

²⁶ „*Si vero episcopus adest statim confirmari eum oportet crismate et postea communicari*” (Rasmussen, Haverals. *Les Pontificaux* s. 101).

²⁷ Pełny tekst modlitwy: „*Deus, qui apostolis tuis Sanctum dedisti Spiritum et per eos eorumque successores caeteris fidelibus tradendum esse voluisti, respice propitius ad humilitatis nostrae famulatum et praesta, ut eorum corda, quorum frontes sacro chrismate delinivimus et signo crucis designavimus, idem Spiritus Sanctus adveniens templum gloriae suae dignanter inhabitando perficiat*”. Początkowa fraza modlitwy pochodzi z kolekty poniedziałku w oktawie Pięćdziesiątnicy *Sakramentarza gregoriańskiego*. Zob. *Le Sacramentaire Grégorien* I ed. Desshusses s. 229 n. 532. Sama modlitwa skomponowana w okresie karolińskim. Zob. Dell’Oro. *L’ordo confirmationis romano-franco-germanico* s. 25.

²⁸ „*Et consigna eos signo crucis in vitam propitiatu aeternam*”. *Le Sacramentaire Grégorien* I ed. Desshusses s. 189 n. 376.

²⁹ Dell’Oro. *L’ordo confirmationis romano-franco-germanico* s. 25.

4. PONTYFIKAŁ Z CAHORS

Tak zwany *Pontyfał z Cahors*, w rzeczywistości pochodzący z Moissac i datowany na koniec IX wieku³⁰, został określony przez N.K. Rasmussena jako doskonały pontyfał podróżny, czyli księga niedużych rozmiarów, przeznaczona do użycia przez biskupów w czasie podróży i wizyt duszpasterskich³¹. Księga przewiduje zatem wprost autonomiczną celebrację bierzmowania. Rytuał sakramentu znajduje się między obrzędami błogosławienia kościoła i przyjęcia do stanu duchownego.

Obrzęd przebiega następująco³²:

- modlitwa epikletyczna „*Omnipotens sempiterna Deus*”;
- chryzmacja z formułą „*Confirmo et consigno te*” (jak w *Pontyfikale z Sens*);
- formuła znaku pokoju;
- formuła „*Confirmet vos*” (jak w *Pontyfikale z Beauvais*);
- formuła „*Sic vivatis in hoc saeculo, ut Deo omnipotenti placeatis in futuro*”;
- wersety psalmiczne „*Ecce sic benedicetur. Benedicat vobis*”;
- błogosławieństwo końcowe: „*Benedictio Dei Patris, et Filii, et Spiritus Sancti descendat super vos, et angelus Domini maneat semper vobiscum*”.

Jest to obrzęd najbardziej rozbudowany z dotychczasowych. Fraza „*Confirmet vos*” dubluje w pewien sposób formułę chryzmacji, dla której prawdopodobnie była ona jednym ze źródeł, nie widać też szczególnej funkcji liturgicznej nowej formuły „*Sic vivatis*”. Zaobserwować tu można ogólną tendencję frankońską do mnożenia i kumulowania formuł. Na końcu zaś zostaje dodane błogosławieństwo, dopełniające w pewien sposób treść drugiego wersetu psalmicznego. Potrzeba wprowadzenia wyraźnego błogosławieństwa końcowego, już nie przez modyfikację wersetu psalmicznego, ale przez osobną formułę, zrodziła się najpewniej w kontekście autonomicznej celebracji bierzmowania.

³⁰ Rękopis *Paris, B.N., lat. 1217*. Opis liturgiczny w: Rasmussen, Haverals. *Les Pontificaux* s. 322-342; na temat daty i pochodzenia dokumentu zob. tamże s. 319-322.

³¹ Tamże s. 343.

³² Opis obrzędu bierzmowania: tamże s. 325. Cały obrzęd opublikowany w: Martène. *De antiquis ecclesiae ritibus* I kol. 256 (ordo V).

5. PONTYFIKAŁ Z ALBI

Pontyfikał z Albi, datowany na ok. 925/950 r., jest księgą, której przeznaczenie trudno określić³³. Z jednej strony zawiera on ryty typowe dla ksiąg katedralnych, przez co nie można go zaliczać do pontyfikałów podróżnych, z drugiej strony jest mały i słabo ozdobiony, przez co nie wydaje się być przeznaczony do użytku w katedrze. Zdaniem Rasmussena mógł on być przeznaczony nie dla kultu, a dla studium i biblioteki³⁴.

Pontyfikał z Albi zawiera obrzęd bierzmowania na początku księgi, pośród rytuałów święceń. Zbudowany jest on następująco³⁵:

- modlitwa epikletyczna;
- chryzmacja z formułą „*Confirmo et consigno*”;
- formuła znaku pokoju;
- wersety psalmiczne („*Ecce sic benedicetur. Benedicat*”);
- modlitwa „*Deus, qui apostolis*” (jak w *Pontyfikale z Sens*), poprzedzona pozdrowieniem „*Dominus vobiscum*”.

Taki obrzęd mógłby być stosowany równie dobrze w ramach liturgii chrzcielnej podczas Wigilii Paschalnej, jak też niezależnie. W tym jednak miejscu księgi została dołączona karta mniejszych rozmiarów z dodatkowymi uzupełnieniami obrzędu bierzmowania. Zdaniem Rasmussena dodatek pochodzi od tego samego kopisty, co reszta księgi³⁶.

Dodatki z f. 8 są następujące:

„*Orationes dicendae post consignationem infantium ante benedictionem.*

Deus qui apostolis tuis sanctum dedisti Spiritum...

Benedictio.

Benedicat vobis omnipotens Deus, qui in principio...

Quique eundem Spiritum...

Quatenus a cunctis vitiis...

Quod ipse praestare dignetur... ”

Poprzez dodatek z f. 8 *Pontyfikał z Albi* stanowi świadectwo dalszego rozbudowania obrzędu bierzmowania. Modlitwa „*Deus, qui apostolis*” jest

³³ Rękopis *Albi*, *Bibl. Rochegude*, ms. 20 (olim 34). Opis liturgiczny: Rasmussen, Haverals. *Les Pontificaux* s. 41-87. Na temat daty powstania i pochodzenia dokumentu zob. tamże s. 40-41; por. *CLLA* 1562.

³⁴ Rasmussen, Haverals. *Les Pontificaux* s. 87

³⁵ Opis obrzędu bierzmowania: tamże s. 44-45.

³⁶ Obrzęd bierzmowania w rękopisie zawiera się na f. 7^v-9. Pośrodku dołączony jest f. 8, mniejszych rozmiarów, zawierający dodatki. Zob. tamże s. 44.

dubletem, natomiast nowością jest potrójne błogosławieństwo pontyfikalne, pochodzące, zdaniem Dell'Oro, z rytu galijskiego³⁷. Sam tekst błogosławieństwa, nawiązujący zarówno do chrztu, jak do Pięćdziesiątnicy, został przejęty z sakramentarzy, gdzie znajduje się w sobotę kwartalnych dni modlitw w czerwcu³⁸. Uroczyste błogosławieństwo końcowe jest łatwe do zrozumienia w kontekście autonomicznej celebracji bierzmowania. Jednocześnie jednak trzeba zwrócić uwagę na tytuł dodatku: „*Orationes dicendae post consignationem infantium*”, sugerujący udzielanie sakramentu bardzo małym dzieciom, czyli względnie krótko po chrzcie.

6. PONTYFIKAŁ Z REIMS

Pontyfikał z Reims, datowany na X wiek, jest nie tyle pontyfikałem, ile raczej zbiorem pontyfikalnych libelli³⁹. Część księgi zawierająca rytuał bierzmowania stanowiła, jak określił Rasmussen, portiforium biskupa, użyteczne w czasie podróży lub wizytacji w parafiach⁴⁰.

Obrzęd bierzmowania, znajdujący się pomiędzy Mszą krzyżma a obrzędami wejścia do stanu duchownego, przebiega następująco⁴¹:

- modlitwa epikletyczna;
- chryzmacja z formułą „*Confirmo et consigno te in nomine Patris, et Filii et Spiritus Sancti*”;
- formuła znak pokoju ;
- trzy potrójne błogosławieństwa (pierwsze z nich identyczne z błogosławieństwem z *Pontyfikału z Albi*, pozostałe dwa ogólnikowe i nie związane treściowo z celebracją).

³⁷ Dell'Oro. *L'ordo confirmationis romano-franco-germanico* s. 25.

³⁸ Pełny tekst błogosławieństwa: „*Benedicat vobis omnipotens Deus qui cuncta ex nihilo creavit, et vobis in baptisate per Spiritum Sanctum remissionem omnium peccatorum tribuit. Amen. Quique eundem Spiritum Sanctum in igneis linguis discipulis suis dedit, ipsius illustratione corda vestra perlustret, atque in suum amorem iugiter accendat. Amen. Quatenus eius dono a cunctis vitiis emundati, ipsius opitulatione ab omnibus aduersitatibus defensi, templum illius effici mereamini. Amen. Quod ipse praestare dignetur*” (*Le Sacramentaire Grégorien* II. Ed. J. Desshusses. Fribourg 1979 s. 358 n. 3821).

³⁹ Rękopis *Reims, Bibl. Municip.*, 340. Opis liturgiczny: Rasmussen, Haverals. *Les Pontificaux* s. 349-370. Na temat daty i pochodzenia zob. tamże s. 347-348.

⁴⁰ Tamże s. 370-372.

⁴¹ Opis obrzędu bierzmowania: tamże s. 357-358. Obrzęd opublikowany w: Martène. *De antiquis ecclesiae ritibus* I kol. 256-257 (ordo VI), częściowo także w: Llopert. *Les fórmules de la confirmació en el Pontifical romà* tabl. synoptyczne I-VII (sigla PxRem). Krytyczny komentarz Rasmussena do publikacji Martène'a i Lloperta: Rasmussen, Haverals. *Les Pontificaux* s. 358.

Do tego obrzędu została dopisana inną ręką modlitwa „*Deus, qui apostolis tuis*”, umieszczona przed całym obrzędem, ale przeznaczona do odmówienia między znakiem pokoju a błogosławieństwem, na co wprost wskazuje dopisana w tym miejscu rubryka: „*Verte retro folium et invenies orationem post confirmationem dicendam*”.

Pod pewnymi względami obrzęd bierzmowania *Pontyfikału z Reims* jest skromniejszy od innych (brak wersetów psalmicznych, modlitwa „*Deus, qui apostolis*” dopisana inną ręką), należy jednak zwrócić uwagę na bardzo rozbudowane błogosławieństwo końcowe, co wydaje się być szczególną charakterystyką autonomicznej celebracji sakramentu.

7. PONTYFIKAŁ RZYMSKO-GERMAŃSKI

Pontyfikał rzymsko-germański (PRG), zredagowany w mogunckim opactwie św. Albana ok. 950/963 r., stał się najważniejszym z pontyfikałów wczesno-średniowiecznych, znanym na całym Zachodzie, był też podstawowym źródłem dla późniejszych pontyfikałów rzymskich⁴². Zawiera on dwa obrzędy bierzmowania, obydwie związane z chrztem w ramach Wigilii Paschalnej.

Obrzęd I stanowi część *Ordo romanus L*, będącego przewodnikiem po celebracjach roku liturgicznego, skomponowanego przez tych samych redaktorów ze św. Albana i następnie włączonego do *PRG*.

Obrzęd przebiega następująco⁴³:

- preambuła „*Spiritus Sanctus superveniat in vos et virtus Altissimi sine peccato custodiat vos. Resp.: Amen*”;
- modlitwa epikletyczna;
- chryzmacja z formułą identyczną jak w *Pontyfikale z Reims*;
- znak pokoju;
- werset psalmiczny: do dwóch standardowych („*Ecce sic benedicetur*” i „*Benedicat*”) dodany trzeci: „*Custodiat vos Dominus in timore suo sanctissimo, qui vivit et regnat Deus in saecula saeculorum. Resp.: Amen*”.

⁴² Zob. Vogel. *Medieval Liturgy* s. 230-239; Bogunowski. *Rozwój historyczny ksiąg liturgii rzymskiej* s. 161-162; B. Nadolski (oprac.). *Leksykon liturgii*. Poznań 2006 s. 1199.

⁴³ Dwa wydania krytyczne tego obrzędu: *Ordo L* c. XXIX, nn. 72-78. W: *Les Ordines Romani du haut Moyen-Âge*. Vol. V: *Les Textes (Ordo L)*. Ed. M. Andrieu. (Spicilegium Sacrum Lovaniense 29). Louvain 1961 s. 289-292; *PRG* c. XCIX nn. 383-389. W: *Le Pontifical Romano-Germanique du dixième siècle*. T. II: *Le Texte (nn. XCIX-CCLVIII)*. Ed. C. Vogel, R. Elze. (Studi e Testi 227). Città del Vaticano 1963 s. 108-110.

- modlitwa „*Deus, qui apostolis tuis*”;
- wezwanie diakona: „*Humiliate vos ad benedictionem*” i potrójne błogosławieństwo, identyczne z błogosławieństwem z *Pontyfikału z Albi*.

Obrzęd ten stanowi apogeum rozwoju rytuału bierzmowania we wczesnym średniowieczu. Utrzymuje on potrójne błogosławieństwo pontyfikalne, rozbudowuje wersety psalmiczne oraz, co najważniejsze, dodaje zupełnie nowy element struktury obrzędu: preambułę „*Spiritus Sanctus superveniat in vos*”. W ten sposób powstaje obrzęd bierzmowania w pełni ukształtowany, z rytmem otwarcia (preambuła) i konkluzji (uroczyste błogosławieństwo)⁴⁴. Należy jednak podkreślić, że rytuał ten został umieszczony w kontekście Wigilii Paschalnej i liturgii chrztu. Zostaje przez to zachowana, przynajmniej na poziomie redakcyjnym, jedność chrztu i bierzmowania, zgodnie z wcześniejszą tradycją rzymską. Jest to tym bardziej godne uwagi, że wszystkie wcześniejsze bardziej rozbudowane obrzędy bierzmowania, z wyjątkiem *Pontyfikału z Sens*, dotyczyły autonomicznej celebracji bierzmowania. Opierający się na nich *Obrzęd I* z PRG jest zatem autonomicznym rytuałem bierzmowania, włączonym przez redaktorów księgi w obrzęd Wigilii Paschalnej i liturgii chrzcielnej⁴⁵.

Obrzęd II znajduje się w rozdziale CVII pontyfikału, stanowiącym rytuał chrztu, sprawowany w ramach jednej celebracji podczas Wigilii Paschalnej, bez tradycyjnych wielkopostnych skrutyniów. Podstawowym źródłem dla obrzędu chrztu jest *Suplement* św. Benedykta z Aniane do papieskiego *Gregorianum*.

Obrzęd II bierzmowania jest znacznie mniej rozbudowany niż poprzedni⁴⁶. Jedyne elementy dodatkowe, po modlitwie epikletycznej, chryzmacji i formule znaku pokoju, to wersety psalmiczne „*Custodiat vos*” (jak w *Obrzędzie I*) i pozdrowienie końcowe „*Pax vobiscum*”. Wersety psalmiczne pełnią rolę końcowego uroczystego błogosławieństwa, gdyż po każdym z trzech wersetów pada odpowiedź „*Amen*”.

⁴⁴ Analiza wariantów tekstu w różnych rękopisach, uwzględnionych w aparacie krytycznym edycji Andrieu, jednoznacznie wskazuje na to, że preambuła i uroczyste błogosławieństwo znajdowały się w mogunckim archetypie PRG, zostały jednak wyeliminowane w wielu rękopisach późniejszych. Eliminacja ta mogła mieć związek ze stosowaniem tego rytuału w ramach celebracji łącznej, gdy elementy te były zbędne.

⁴⁵ Jeden z rękopisów po uroczystym błogosławieństwie dodaje jeszcze formułę „*Benedictio Dei Patris et Filii et Spiritus Sancti descendat super vos. Et pax Domini sit semper vobiscum*” oraz formułę rozesłania „*Ite in pace*”. Stanowi to czytelny dowód autonomicznego stosowania rytuału. Zob. *Les Ordines Romani V*, ed. Andrieu s. 292.

⁴⁶ Wydanie krytyczne: PRG c. CVII nn. 39-41. W: *Le Pontifical Romano-Germanique II* ed. Vogel – Elze s. 163-164.

Mimo prostoty obrzędu i redakcyjnego usytuowania go w kontekście Wigilii Paschalnej i liturgii chrzcielnej, jest bardziej prawdopodobne, że również *Obrzęd II* był pierwotnie autonomiczny i został jedynie dołączony do rytuału chrztu. Wskazuje na to faktyczna obecność potrójnego uroczystego błogosławieństwa, absencja biskupa podczas całej Wigilii aż do momentu bierzmowania oraz sposób zredagowania rubryki, stanowiącej przejście od chrztu do bierzmowania. Tekst rubryki jest następujący:

37. Następnie, gdy dzieci zostaną ubrane, niech zostaną wprowadzone na Mszę i niech komunikują. I jeśli jest biskup, niech ich bierzmuje. Nie zabrania się podać im pokarmu przed Komunią świętą, jeśli to będzie konieczne.

(38. – 41. Obrzęd bierzmowania.)

42. Następnie niech przychodzą na Mszę przez cały tydzień Paschy lub Pięćdziesiątnicy we wszystkie dni a ich rodzice niech składają za nich ofiarę⁴⁷.

Rubryka 37 jest zredagowana niezręcznie. Od obrzędu nałożenia szat przechodzi się do Mszy i Komunii. Potem nagle wzmiankuje się biskupa i bierzmowanie, a następnie znów mówi się o Komunii i możliwości nakarmienia dzieci. Obrzęd bierzmowania obejmuje nn. 38-41, po czym następuje rubryka 42 o udziale we Mszy w ciągu Oktawy, stanowiąca naturalny ciąg dalszy rubryki 37. Niezręcznie wstawiona wzmianka o biskupie w n. 37 wydaje się być interpolacją, mającą zharmonizować rytuały chrztu i bierzmowania, a faktycznie rozbijającą ciąg wskazań co do udziału w Eucharystii. Interpolacją wydaje się także cały obrzęd bierzmowania.

PODSUMOWANIE

Przegląd źródeł liturgicznych od VIII do X wieku wskazuje na postępujący rozwój obrzędu bierzmowania. Rozwój ten jest niewątpliwym świadectwem kreatywności narodów frankońskich i germańskich, nie zadowolających się skromnym rytuałem rzymskim. Procesowi temu dodatkowo sprzyjał fakt coraz częstszej autonomicznej celebracji bierzmowania. Szczególnie rozwój błogosławieństwa końcowego, później zaś dodanie preambuły,

⁴⁷ „37. *Hoc facto, cum vestiti fuerint infantes, ingredientur ad missas et communicent singuli. Et si pontifex adest, confirmet eos. Qui etiam non prohibentur lactari ante sanctam communionem, si necesse fuerit.* 42. *Postea per totam ebdomadam paschae sive pentecostes, omnibus diebus ad missam veniant te parentes eorum pro ipsis offerant*” (PRG CVII 38. 42. *Le Pontifical Romano-Germanique* II s. 163-164).

wydają się być konsekwencją faktycznego odłączania bierzmowania od chrztu.

Z drugiej strony wciąż zachowuje się świadomość wzorcowego charakteru łącznej celebracji sakramentów chrztu i bierzmowania w ramach Wigilii Paschalnej. *Pontyfikał z Sens*, przeznaczony do użytku metropolity, przewiduje celebrację łączną, obydwa zaś obrzędy bierzmowania w *PRG*, choć mają postać rytuałów autonomicznych, są umieszczone bezpośrednio po chrzcie, w ramach Wigilii Paschalnej. Bierzmowanie jest oddzielone od chrztu przede wszystkim w niewielkich pontyfikałach podróźnych, przeznaczonych do użytku w czasie wizyt biskupów w parafiach. Sytuację obrazowaną przez źródła epoki można określić jako pewne napięcie między ideałem (celebracja łączna) a praktyką (konieczność celebracji autonomicznej).

W rzymskich pontyfikałach z XII i XIII wieku rytuał bierzmowania będzie nieco uproszczoną wersją *Obrzędu I z PRG*⁴⁸. Wzajemny związek chrztu i bierzmowania będzie coraz luźniejszy⁴⁹, jedność sakramentów zostanie zachowana przede wszystkim w liturgii papieskiej⁵⁰.

BIBLIOGRAFIA

- Atlas zur Kirchengeschichte: die christlichen Kirchen in Geschichte und Gegenwart. Red. H. Jedin, K. S. Latourette, J. Martin. Freiburg: Herder 1970.
- Bogunowski J.: W. Rozwój historyczny ksiąg liturgii rzymskiej do Soboru Trydenckiego i ich recepcja w Polsce. Kraków: Unum 2001.
- De l'Orto F.: L'ordo confirmationis romano-franco-germanico. Un contributo alla storia del rito della confermazione dal secolo IX al secolo XIII. W: Recherches sur l'ancienne liturgie d'Aoste. T. IV. Aosta 1972-1973.
- Gamber K.: Codices liturgici latini antiquiores. Cz. 2. (Spicilegii Friburgensis Subsidia I/2). Freiburg: Universitätsverlag 1968.
- Les Ordines Romani du haut Moyen-Âge. Vol. II: Les Textes (Ordines I-XIII). Ed. M. Andrieu. (Spicilegium Sacrum Lovaniense 23). Louvain: Université Catholique 1948.

⁴⁸ Zob. *Le Pontifical Romain au Moyen-Âge*. T. I: *Le Pontifical Romain du XIIe siècle*. Ed. M. Andrieu. (Studi e Testi 86). Città del Vaticano 1938 s. 246-247; T. II: *Le Pontifical de la Curie Romaine au XIIIe siècle*. Ed. M. Andrieu. (Studi e Testi 87). Città del Vaticano 1940 s. 452-453.

⁴⁹ W pontyfikałach z XII wieku praktyka łącznej celebracji zostanie nazwana „zwyczajem niektórych kościołów”. Zob. *Le Pontifical Romain du XIIe siècle* ed. Andrieu s. 246.

⁵⁰ Wyraźnie widać to na przykładzie *Pontyfikału Kurii Rzymskiej z XIII wieku*, którego forma krótsza, przeznaczona do użytku w biskupstwach zależnych od Stolicy Apostolskiej, przewiduje celebrację autonomiczną, forma dłuższa zaś, przeznaczona do użytku w ramach liturgii papieskiej, przewiduje celebrację łączną. Opis różnych form pontyfikału i klasyfikacja manuskryptów w: *Le Pontifical de la Curie Romaine au XIIIe siècle* ed. Andrieu s. 229-261.

- Les Ordines Romani du haut Moyen-Âge. Vol. V: Les Textes. (Ordo L). Ed. M. Andrieu. (Spicilegium Sacrum Lovaniense 29). Louvain: Université Catholique 1961.
- Le Pontifical Romain du XIIe siècle. Ed. M. Andrieu. (Studi e Testi 86). Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana 1938.
- Le Pontifical de la Curie Romaine au XIIIe siècle. Ed. M. Andrieu. (Studi e Testi 87). Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana 1940.
- Le Pontifical Romano-Germanique du dixième siècle. T. II: Le Texte (nn. XCIX-CCLVIII). Ed. C. Vogel, R. Elze. (Studi e Testi 227). Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana 1963.
- Le Sacramentaire Grégorien. Ses principales formes d'après les plus anciennes manuscrits. Ed. J. Deshusses. T. I. (Spicilegium Friburgense 16). Fribourg: Editions Universitaires 1992³.
- Le Sacramentaire Grégorien. Ses principales formes d'après les plus anciennes manuscrits. Ed. J. Deshusses. T. II: Textes complémentaires pour la messe. (Spicilegium Friburgense 24). Fribourg: Editions Universitaires 1979.
- Les Pontificaux du haut Moyen-Âge. Genèse du livre de l'évêque. Ed. N.K. Rasmussen, M. Haverals. (Spicilegium Sacrum Lovaniense 49). Leuven: 1998.
- Liber Sacramentorum Augustodunensis. Ed. O. Heiming. (Corpus Christianorum. Series Latina 159B). Turnhout: Brepols 1984.
- Liber Sacramentorum Romanae Ecclesiae ordinis anni circuli (Cod. Vat. Reg. Lat. 316/Paris Bibl. Nat. 7193. 41/56) (Sacramentarium Gelasianum). Ed. L.C. Mohlberg, L. Eizenhöfer, P. Siffrin. (Rerum Ecclesiasticarum Documenta. Series Maior. Fontes IV). Roma: Casa Editrice Herder 1960.
- Llopert E.M.: Les fórmules de la confirmació en el Pontifical romà. W: J.M. Pineu i Pons (ed.). Liturgica 2. (Scripta et Documenta 10). Montserrat: Abadía de Montserrat 1958.
- Martène E.: De antiquis ecclesiae ritibus. T. I. Antwerpen 1736².
- Martimort A.G.: La documentation liturgique de Dom Edmond Martène. (Studi e Testi 279). Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana 1978.
- Missale gallicanum vetus (Cod. Vat. Palat. lat. 493). Ed. L.C. Mohlberg. (Rerum Ecclesiasticarum Documenta. Series Maior. Fontes III). Roma: Casa Editrice Herder 1958.
- Missale gothicum (Vat. Reg. lat. 317). Ed. L.C. Mohlberg. (Rerum Ecclesiasticarum Documenta. Series Maior. Fontes V). Roma: Casa Editrice Herder 1961.
- Nadolski B. (oprac.): Leksykon liturgii. Poznań: Pallottinum 2006.
- Vogel C.: Medieval Liturgy. An Introduction to the Sources. Translated and revised by W. Storey and N.K. Rasmussen. Washington, D.C.: The Pastoral Press 1986.

THE DEVELOPMENT OF THE RITE OF CONFIRMATION
AND ITS CONNECTION WITH THE BAPTISMAL LITURGY
IN THE ROMAN RITE FROM THE 8TH TO THE 10TH CENTURY
ON THE BASIS OF LITURGICAL SOURCES

Summary

The subject of the article is analysis of the rites of confirmation in several sacramentaries and pontificals of the Roman rite from the period between the 8th and the middle of the 10th centuries. During that time the short Roman rite of confirmation, consisting up till then of three basic ritual elements (epicletic prayer, application of chrism to the forehead, the sign of peace) is gradually enriched with new formulas and prayers. In this process the mentality of Frankish and Germanic people is expressed, that prefers longer and more dramatized ritual forms than the ones used in the Roman liturgy up till then. The process of development of the rite of confirmation is also

connected with ever more frequent practice of autonomous administering of the rite of confirmation, outside the original context of baptismal liturgy. Especially the development of the final part of the rite, which ultimately assumes the form of a solemn pontifical blessing deserves a special attention, as well as the addition of the preamble opening the rite. The peak of the development is the Romano-Germanic Pontifical coming from the middle of the 10th century, that at the same time is the basis for all the later pontificals of the Roman rite.

Translated by Tadeusz Karłowicz

Słowa kluczowe: bierzmowanie, chrzest, sakramentarze, pontyfikały, liturgia rzymska.

Key words: confirmation, baptism, sacramentaries, pontificals, Roman liturgy.